INGLIZ VA O‘ZBEK MA’RIFATPARVARLIK VA ISLOHOT AN’ANALARINI SHAKLLANTIRGAN UMUMIY VA FARQLI OMILLARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

O. S. Normaxmatov
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik hamda islohot an’analarini shakllantirgan umumiy va farqli omillar qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Ingliz ma’rifatparvarligi Yevropa Uyg‘onish davri, reformatsiya, ilmiy inqilob, empirizm, parlamentarizm, sanoatlashuv va fuqarolik jamiyati rivoji bilan bog‘liq holda, o‘zbek ma’rifatparvarligi esa Turkiston jadidchiligi, mustamlakachilik sharoiti, ta’lim islohoti, milliy uyg‘onish, matbuot va teatr faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Tahlil natijasida har ikki an’ananing umumiy jihatlari ta’limni yangilash, jaholatga qarshi kurash, insonni kamolga yetkazish va adabiyot orqali jamiyatga ta’sir o‘tkazishda, farqli jihatlari esa tarixiy sharoit, siyosiy institutlar, falsafiy asoslar va islohot strategiyalarida namoyon bo‘lishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: ma’rifatparvarlik, islohot, ingliz adabiyoti, o‘zbek jadidchiligi, qiyosiy tipologiya, empirizm, usuli jadid, milliy uyg‘onish, ta’lim islohoti.

Annotation. The article presents a comparative-typological analysis of common and distinctive factors that formed English and Uzbek enlightenment and reform traditions. It argues that both traditions relied on education, moral renewal and social criticism, but developed under different political, cultural and historical circumstances.

Keywords: enlightenment, reform, English literature, Uzbek Jadidism, comparative typology, education, modernization.

KIRISH

Ma’rifatparvarlik jamiyatni ilm, aql, tarbiya va axloqiy yangilanish orqali rivojlantirishga qaratilgan murakkab madaniy-intellektual hodisadir. U faqat adabiy oqim emas, balki ijtimoiy ong, ta’lim, siyosat, madaniyat va ma’naviyat bilan bog‘liq keng qamrovli harakat sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir xalq tarixida ma’rifatparvarlik o‘ziga xos sharoitda yuzaga keladi: qayerdadir u diniy islohotlar, ilmiy kashfiyotlar va siyosiy erkinlik bilan, qayerdadir esa mustamlakachilik, savodsizlik va milliy uyg‘onish ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘ladi.

Ingliz ma’rifatparvarligi Yevropa Uyg‘onish davri, reformatsiya, ilmiy inqilob va empirizm falsafasi ta’sirida shakllandi. Angliyada parlament an’analari, savdo-

sotiq va sanoatning rivoji, shahar madaniyatining kuchayishi, gazeta-jurnallar va kitob bozori kengayishi ma’rifiy g‘oyalar tarqalishiga imkon yaratdi. John Locke, David Hume, Adam Smith, Jonathan Swift, Daniel Defoe kabi mutafakkir va yozuvchilar inson aqli, tajriba, shaxs erkinligi, mehnat, axloq va jamiyatni isloh qilish masalalarini yangicha talqin qildilar.

O‘zbek ma’rifatparvarligi esa XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Turkiston jadidchiligi bilan uzviy bog‘liq. Jadidlar an’anaviy maktab-madrasa tizimining zamon talablariga javob bermasligini ko‘rdilar va “usuli jadid” maktablari, yangi darsliklar, milliy matbuot, teatr va publitsistika orqali xalq ongini uyg‘otishga intildilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvar qori, Cho‘lpon va Abdulla Qodiriy ijodida ma’rifat, milliy o‘zlik, axloqiy tarbiya va ijtimoiy islohot masalalari markaziy o‘rin egalladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik an’analarini qiyosiy-tipologik o‘rganish ikki xalq adabiy tafakkurida ijtimoiy yangilanish g‘oyasi qanday sharoitda tug‘ilgani va qanday badiiy-ma’rifiy shakllarda ifodalanganini aniqlashga yordam beradi. Bu yondashuv milliy adabiyot tarixini jahon adabiy jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik hamda islohot an’analarini shakllantirgan umumiy va farqli omillarni aniqlashdan iborat. Bunda qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, madaniy-tarixiy va analitik metodlardan foydalanildi. Qiyosiy-tarixiy yondashuv ikki an’ananing shakllanish davri, siyosiy muhit va ijtimoiy ehtiyojlarini solishtirishga, qiyosiy-tipologik yondashuv esa o‘xshash g‘oyaviy belgilarni aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot obyekti sifatida ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik an’analari, predmeti sifatida esa ularni shakllantirgan tarixiy, falsafiy, pedagogik, adabiy va ijtimoiy omillar tanlandi. Maqolada ma’rifatparvarlik birgina adabiy uslub sifatida emas, balki ta’lim, matbuot, teatr, publitsistika, fuqarolik madaniyati va milliy uyg‘onish bilan bog‘liq tizimli jarayon sifatida baholandi.

INGLIZ MA’RIFATPARVARLIK AN’ANASINI SHAKLLANTIRGAN OMILLAR

Ingliz ma’rifatparvarligining birinchi muhim omili Uyg‘onish davri va reformatsiya ta’siridir. Uyg‘onish inson shaxsiga, dunyoviy bilimlarga va tabiatni o‘rganishga e’tiborni kuchaytirgan bo‘lsa, reformatsiya shaxsiy mas’uliyat, matnni mustaqil anglash va axloqiy poklanish g‘oyalarini ilgari surdi. Bu jarayonlar keyinchalik ingliz jamiyatida aql, e’tiqod, huquq va erkinlik tushunchalarining yangicha talqin qilinishiga zamin yaratdi.

Ikkinchi omil ilmiy inqilob va empirizm falsafasidir. Francis Bacon tajriba va kuzatishga asoslangan bilimni ilgari surgan bo‘lsa, John Locke inson ongini tajriba orqali shakllanadigan jarayon sifatida izohladi. Empirizm ingliz ma’rifatparvarligida real hayotga, amaliy aqlga, dalilga va ijtimoiy kuzatuvga tayanishni kuchaytirdi. Shu sababli ingliz adabiyotida roman, esse, satira va publitsistika jamiyatni tanqidiy anglashning yetakchi shakllariga aylandi.

Uchinchi omil parlamentarizm va fuqarolik jamiyati an’analaridir. Angliyada siyosiy hokimiyat, shaxs huquqlari, qonun ustuvorligi va mulk daxlsizligi masalalari erta muhokama markaziga aylandi. Bu jarayon Jonathan Swift satiralarida, Daniel Defoe romanlarida, Joseph Addison va Richard Steele esseistik an’anasida aks etdi. Adabiyot jamiyatdagi axloqiy nuqsonlarni ko‘rsatish, o‘quvchini fikrlashga undash va ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirish vositasiga aylandi.

To‘rtinchi omil savdo-sotiq, shahar madaniyati va sanoatlashuvdir. Iqtisodiy hayotning faollashuvi yangi ijtimoiy qatlamlarni maydonga chiqardi. Kitob bozori, gazeta va jurnallar kengaydi, o‘quvchilar soni ortdi. Natijada ma’rifatparvarlik g‘oyalari faqat ziyolilar doirasida emas, balki keng jamoatchilik orasida tarqaldi.

O‘ZBEK MA’RIFATPARVARLIK AN’ANASINI SHAKLLANTIRGAN OMILLAR

O‘zbek ma’rifatparvarligining asosiy manbalaridan biri an’anaviy ta’lim tizimini yangilash zarurati edi. Eski maktablarda savod chiqarish jarayoni uzoq davom etar, dunyoviy fanlar, tarix, geografiya, hisob, tabiiy bilimlar va zamonaviy tillar yetarli o‘qitilmas edi. Jadidlar “usuli jadid” maktablari orqali o‘qitishning tartibli, tezkor va amaliy usullarini joriy etishga harakat qildilar. Ular uchun ta’lim millatni uyg‘otishning eng asosiy vositasi edi.

Ikkinchi omil mustamlakachilik sharoiti va milliy o‘zlikni saqlash ehtiyojidir. Turkiston Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgach, mahalliy xalq siyosiy va iqtisodiy jihatdan qaram vaziyatga tushdi. Jadidlar millat zaiflashuvining sabablarini savodsizlik, zamonaviy bilimlardan uzoqlik, ijtimoiy tarqoqlik va iqtisodiy sustkashlik bilan izohladilar. Shuning uchun ular ilmli, kasb-hunarli, dunyo voqealaridan xabardor avlodni tarbiyalashni asosiy vazifa deb bildilar.

Uchinchi omil Ismoil Gaspirali g‘oyalari va turkiy-musulmon modernizmi bilan bog‘liq. “Tilda, fikrda, ishda birlik” shiori Turkiston ziyolilariga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori, Abdulla Avloniy va Fitrat yangi maktablar ochish, darsliklar yozish, gazeta-jurnallar chiqarish, teatr asarlari yaratish orqali amaliy islohot yo‘lini tanladilar.

To‘rtinchi omil milliy matbuot va teatrning shakllanishidir. Jadidlar matbuotni xalq ongini uyg‘otadigan, muammolarni muhokama qiladigan va yangicha fikrni

tarqatadigan vosita sifatida ko‘rdilar. Behbudiyning “Padarkush” dramasi, Avloniyning pedagogik asarlari, Fitratning publitsistikasi, Cho‘lpon va Qodiriy ijodi milliy uyg‘onish, tarbiya va ijtimoiy mas’uliyat g‘oyalarini badiiy shaklda ifodaladi.

UMUMIY OMILLAR

Ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik an’analarining birinchi umumiy jihati ta’limni jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti sifatida ko‘rishdir. Ingliz ma’rifatparvarlari bilim va tajribani erkin fikrlovchi fuqaro shakllanishining asosi deb bilgan bo‘lsalar, o‘zbek jadidlari ta’limni milliy uyg‘onish va taraqqiyotning eng muhim yo‘li deb baholadilar. Har ikki an’anada savodsizlik, jaholat va fikriy sustkashlik jamiyatning asosiy muammosi sifatida talqin qilindi.

Ikkinchi umumiy jihat adabiyot va publitsistikaning ma’rifiy vazifasidir. Ingliz adabiyotida roman, satira va esse jamiyatdagi illatlarni tanqid qilish hamda o‘quvchini mustaqil fikrlashga undashga xizmat qildi. O‘zbek jadid adabiyotida drama, maqola, she’riyat va roman savodxonlik, tarbiya, milliy o‘zlik va islohot g‘oyalarini targ‘ib qildi. Demak, har ikki an’anada badiiy so‘z jamiyatni yangilashning faol vositasiga aylandi.

Uchinchi umumiy jihat inson shaxsini tarbiyalash g‘oyasidir. Ingliz ma’rifatparvarligida erkin, aqliy jihatdan yetuk, mehnatsevar va huquqiy ongli fuqaro ideali ilgari surildi. O‘zbek jadidchiligida esa ilmli, vatanparvar, axloqli, zamonaviy bilimlarga ega shaxs ideali yaratildi. Har ikki holatda ham ma’rifatparvarlik “yangi inson”ni tarbiyalash loyihasi sifatida ko‘rinadi.

FARQLI OMILLAR

Farqlar, avvalo, tarixiy sharoitda ko‘rinadi. Ingliz ma’rifatparvarligi mustaqil davlat, parlamentarizm, iqtisodiy o‘sish va fuqarolik institutlari sharoitida shakllandi. O‘zbek ma’rifatparvarligi esa mustamlakachilik bosimi, siyosiy huquqlarning cheklanishi va milliy o‘zlikni saqlash zarurati kuchli bo‘lgan davrda paydo bo‘ldi. Shu sababli ingliz an’anasida shaxs huquqi, erkin bozor, davlat boshqaruvi va fuqarolik jamiyati masalalari, o‘zbek jadidchiligida esa maktab, savodxonlik, milliy uyg‘onish va madaniy mustaqillik masalalari ustuvor bo‘ldi.

Ikkinchi farq falsafiy asoslarda namoyon bo‘ladi. Ingliz ma’rifatparvarligi empirizm, ratsionalizm, liberalizm va tabiiy huquq nazariyalari bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek jadidchiligi islomiy axloq, turkiy-musulmon modernizmi, jadid pedagogikasi va milliy uyg‘onish g‘oyalari asosida rivojlandi. Jadidlar diniy qadriyatlarni inkor qilmay, ularni zamonaviy ilm-fan va taraqqiyot talablari bilan uyg‘unlashtirishga intildilar.

Uchinchi farq adabiy shakllar va islohot strategiyasidadir. Ingliz ma’rifatparvarligida roman, esse, satira, falsafiy traktat va iqtisodiy-siyosiy risolalar

yetakchi bo‘ldi. O‘zbek jadidchiligida esa drama, publitsistik maqola, darslik, she’riy murojaat va ilk roman shakllari muhim ahamiyat kasb etdi. Ingliz mutafakkirlari ko‘proq nazariy va adabiy muhokama yo‘lini tanlagan bo‘lsalar, o‘zbek jadidlari maktab ochish, darslik yozish, gazeta chiqarish va teatr tashkil etish kabi bevosita amaliy ishlarni oldinga surdilar.

QIYOSIY-TIPOLOGIK JADVAL

Mezon	Ingliz an’anasi	O‘zbek an’anasi	Xulosa
Tarixiy muhit	Parlamentarizm, savdo, sanoatlashuv	Mustamlakachilik, jadidchilik, milliy uyg‘onish	Ikkalasi ham ijtimoiy ehtiyoj mahsuli
Falsafiy asos	Empirizm, ratsionalizm, liberalizm	Islomiy axloq, turkiy modernizm, jadid pedagogikasi	Aql va ilm markaziy o‘rinda
Asosiy maqsad	Fuqarolik madaniyati va ijtimoiy tartibni takomillashtirish	Maktab, savodxonlik va milliy ongni yangilash	Islohot maqsadi sharoitga mos
Adabiy shakl	Roman, satira, esse, traktat	Drama, maqola, darslik, she’r, roman	Adabiyot ma’rifiy vosita
Inson ideali	Erkin, aqlli, huquqiy ongli fuqaro	Ilmli, axloqli, vatanparvar shaxs	Yangi inson g‘oyasi umumiy

MUHOKAMA

Qiyosiy-tipologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik an’analarini bir xil modelga solib baholash to‘g‘ri emas. Ular turli tarixiy davr, siyosiy tuzum, madaniy muhit va ijtimoiy ehtiyojlar mahsulidir. Biroq ularni butunlay aloqasiz hodisalar deb ham bo‘lmaydi. Har ikki an’anada inson aqliga ishonch, ilm-fan va ta’limga tayanish, jamiyatni tanqidiy baholash, adabiyot orqali ma’naviy ta’sir ko‘rsatish va kelajak avlodni yangicha tarbiyalash g‘oyalari mavjud.

Ingliz ma’rifatparvarligi kuchli institutsional tayanchga ega bo‘lganligi sababli siyosiy nazariya, iqtisodiy tafakkur, roman va esse janrlarida keng rivojlandi. O‘zbek jadidchiligi esa qisqa va murakkab tarixiy sharoitda shakllangani uchun uning asosiy kuchi amaliy ma’rifat, maktab, matbuot, teatr va milliy uyg‘onish g‘oyalarida namoyon bo‘ldi. Bu farq har bir an’ananing o‘z tarixiy vazifasiga mos ravishda rivojlanganini ko‘rsatadi.

Tipologik jihatdan qaralganda, ikkala an’ananing eng muhim umumiy belgisi islohotning ma’naviy asosini yaratishdir. Islohot faqat tashqi siyosiy yoki iqtisodiy o‘zgarish emas; u avvalo inson tafakkuri, tarbiyasi va axloqiy mas’uliyatini o‘zgartirishdan boshlanadi. Ingliz ma’rifatparvarlari ham, o‘zbek jadidlari ham jamiyatni yangilash uchun avvalo insonni yangilash kerakligini anglaganlar.

ILMIY YANGILIK VA AMALIY AHAMIYAT

Maqolaning ilmiy yangiligi ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik an’analarini faqat tarixiy ketma-ketlikda emas, balki ularni shakllantirgan omillar tizimi asosida qiyosiy-tipologik baholashdadir. Bunda ma’rifatparvarlikning umumiy modeli — ta’lim, aql, axloqiy tarbiya, ijtimoiy tanqid va islohotga intilish — aniqlanadi; shu bilan birga, har bir an’ananing o‘ziga xos tarixiy vazifasi ham alohida ko‘rsatiladi.

Tadqiqot natijalari adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik va pedagogika yo‘nalishlarida foydalanilishi mumkin. Xususan, ingliz va o‘zbek adabiyoti tarixi, jadidchilik, ma’rifatparvarlik, qiyosiy adabiyotshunoslik hamda madaniy modernizatsiya mavzularini o‘qitishda maqola nazariy va amaliy manba vazifasini bajaradi. Shuningdek, maqoladagi jadval va xulosalar talabalar uchun qiyosiy tahlil ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Ingliz va o‘zbek ma’rifatparvarlik hamda islohot an’analarini shakllantirgan omillarni qiyosiy-tipologik tahlil qilish bir necha ilmiy xulosani beradi. Birinchidan, har ikki an’ana jamiyatdagi real ehtiyoj — jaholat, ijtimoiy sustkashlik, axloqiy inqiroz va taraqqiyot zarurati natijasida yuzaga kelgan. Ikkinchidan, ingliz ma’rifatparvarligi ilmiy-falsafiy tafakkur, empirizm, parlamentarizm va iqtisodiy modernizatsiya bilan bog‘liq holda shakllangan bo‘lsa, o‘zbek ma’rifatparvarligi jadidchilik, milliy uyg‘onish, mustamlakachilik sharoiti va ta’lim islohoti bilan bog‘liq holda rivojlangan.

Uchinchidan, umumiy jihatlar ta’limga e’tibor, adabiyot va publitsistikaning ma’rifiy vazifasi, insonni tarbiyalash, jamiyatni tanqidiy baholash va islohotga chaqirish g‘oyalarida ko‘rinadi. To‘rtinchidan, farqli jihatlar tarixiy sharoit, falsafiy asos, siyosiy institutlar, adabiy janrlar va islohot strategiyalarida namoyon bo‘ladi. Umuman, ikki an’anani birlashtiradigan bosh mohiyat — insonni ilm, aql, tarbiya va ma’naviy mas’uliyat orqali kamolga yetkazish, jamiyatni esa ma’rifat asosida yangilash g‘oyasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bacon F. Novum Organum. London, 1620.
2. Locke J. An Essay Concerning Human Understanding. London, 1690.
3. Hume D. An Enquiry Concerning Human Understanding. London, 1748.

4. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London, 1776.
5. Swift J. Gulliver’s Travels. London, 1726.
6. Defoe D. Robinson Crusoe. London, 1719.
7. Kant I. Answering the Question: What Is Enlightenment? 1784.
8. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
9. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
10. Fitrat A. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
11. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
12. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.
13. Allworth E. The Modern Uzbeks. Stanford: Hoover Institution Press, 1990.
14. Bristow W. Enlightenment. Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2010.
15. Encyclopaedia Britannica. Jadidist; John Locke; Empiricism entries.